

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia 18 (2020)

ISSN 2081-1861

DOI 10.24917/20811861.18.26

Karol Makles

Uniwersytet Śląski w Katowicach

ORCID 0000-0002-4964-4486

Centrum badawczo-dokumentacyjne dziedzictwa Kresów Południowo-Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej. Idea, stan i perspektywy powołania

Jak celnie przypomina jeden z najznajmniejszych historyków zajmujących się Kresami – Stanisław Sławomir Nicieja:

Polska w wyniku układów jałtańsko-poczdamskich w roku 1945 została przesunięta na mapie Europy jak klocek około 250 km na zachód. Granicę wschodnią, którą z linii Zbruczka przeniesiono na linię Bugu, ustalono 16 sierpnia w 1945 r. Polska w wyniku tej operacji straciła połowę swego terytorium sprzed wojny, tj. 177,8 tys. km² z 388,6 tys. km² (czyli ok 45,7%). Jako rekompensatę otrzymała 100.9 tys. km² dawnego terytorium hitlerowskiej III Rzeszy. Tak więc obszar przedwojennego państwa polskiego (PRL, II RP), liczący 312 ty. km², jest o ok. 76 tys. km² mniejszy od obszaru II RP¹.

Zmiany terytorialne spowodowały, że zarówno wielkie ośrodki miejskie, takie jak Lwów, Wilno czy Grodno, jak i inne miejscowości będące od wieków ośrodkami kultury polskiej zostały odcięte od Rzeczypospolitej i znalazły się w granicach Związku Sowieckiego. Przyniosło to, oprócz niespotykanego do tej pory exodusu obywateli Drugiej Rzeczypospolitej zamieszkujących wschodnią część kraju (Kresowian)², także niepowetowaną stratę dla polskiego dziedzictwa. Za granicami pozostał fragment tętniącej życiem ojczyzny³, a ta – niezależnie od przebiegu współczesnych granic – pozostaje częścią pamięci zbiorowej, która – mimo trwającej w okresie 1945–1989 prób jej cenzurowania – stanowi integralny element symbolicznego dziedzictwa⁴.

1 S.S. Nicieja, *Kresowa Atlantyda. Historia i mitologia miast kresowych*, t. 1, Opole 2012, s. 5.

2 Wykorzystując termin „Kresowianin”, odnosić się będą do obywateli zamieszkujących utracone wschodnie ziemie Drugiej Rzeczypospolitej, choć nie można przy tym zapomnieć, że to pojęcie odnosi się też do dawnych mieszkańców całego pogranicza I i II Rzeczypospolitej.

3 W ostatnich latach tematyka kresowa cieszy się dużym zainteresowaniem społecznym i stała się obiektem wielu także popularnych publikacji poświęconych Kresom. Ciekawa z punktu widzenia próby uchwycenia ostatnich lat funkcjonowania wschodnich ziem Drugiej Rzeczypospolitej jest seria publikacji autorstwa Sławomira Kopery i Tomasza Stańczyka (*Ostatnie lata polskich Kresów*, Warszawa 2020).

4 Badania socjologiczne nad współczesną pamięcią o Kresach Wschodnich prowadziła Małgorzata Głowacka-Grajper (*Transmisja pamięci. Działacze „sfery pamięci” i przekaz o Kresach Wschodnich we współczesnej Polsce*, Warszawa 2016).

Mieszkający na tych terenach Polacy, którym udało się przetrwać okrucieństwa II wojny światowej, okupacji sowieckiej i niemieckiej, zostali w większości zmuszeni do przesiedlenia się na terytorium nowego państwa polskiego⁵; wielu też pozostało na emigracji.

Mieszkańcy ziem południowo-wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej, pośród których ważną grupę stanowiła inteligencja, przybywali głównie na tereny Śląska i wnieśli zasadniczy wkład w rozwój wielu miast, nie tylko na Ziemiach Odzyskanych. W odniesieniu do Górnego Śląska, który przecież w części wchodził w skład Drugiej Rzeczypospolitej, można śmiało stwierdzić, że pojawienie na tych uprzemysłowionych terenach elity pochodzącej z Kresów południowo-wschodnich, w tym uczonych i artystów oraz różnego rodzaju specjalistów, w sposób znaczący przyczyniło się do rozwoju tego regionu w wielu aspektach, szczególnie w zakresie oświaty i nauki oraz kultury. Trudno byłoby sobie wyobrazić funkcjonowanie Politechniki Śląskiej, Śląskiej Akademii Medycznej (obecnie Śląskiego Uniwersytetu Medycznego), Teatru Śląskiego czy Opery Śląskiej bez żywiołu kresowego – wiedzy i doświadczenia konkretnych ludzi, jak i szeroko pojmowanej kultury, którą przywieźli ze sobą z Kresów.

Liczne grupy Kresowian aktywnie uczestniczą w organizacjach („towarzystwach kresowych”⁶), inicjują oraz koordynują wiele wartościowych działań, które w znacznej mierze wiążą się z zachowaniem dziedzictwa kulturowego Kresów, czyli są połączone z przestrzenią funkcjonowania instytucji GLAM. Znaczącym efektem działalności tych towarzystw jest ogromny dorobek publikacyjny i regularnie odbywające się konferencje, spotkania, wystawy, audycje radiowe, powstające bądź to z ich inicjatywy, bądź to przy ich znaczącym udziale⁷. Poza tym organizacje kresowe posiadają obszerne zbiory własne (w nich także wiele unikatowych materiałów źródłowych, m.in. zbiory rękopisów, dokumentów, fotografii, które wymagają szczególnej opieki). Wiele jest także przedsięwzięć o charakterze naukowym⁸. Obszer-na spuścizna w dużej mierze wciąż jest mocno rozproszona, gdyż do tej pory nie

5 Terenami, na których zamieszkali przesiedleni (wypędzeni) mieszkańcy ziem wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej były przede wszystkim Ziemie Odzyskane. Podczas akcji „ewakuacyjnych” (1944–1948, 1955–1959), w których przesiedlono ponad 1,7 mln osób, przyjęto model równoleżnikowy. Starając się nakreślić główne szlaki, można przyjąć, że ludność z: Ukrainy przesiedlona została na południe Polski (czyli na Dolny Śląsk, Górny Śląsk i Małopolskę), Wileńszczyzny zamieszkała w linii od Mazur po Pomorze Zachodnie, a także na Kujawach, Białorusi zasiedliła głównie tereny województwa lubuskiego i Pomorza. Zob. M. Głowacka-Grajper, dz. cyt., s. 17–19.

6 M.in: Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich, Towarzystwo Kultury Kresowej, Stowarzyszenie Przyjaciół Ziemi Drohobyckiej, Instytut Lwowski. Fundacja Ochrony Dziedzictwa Kulturowego Kresów Wschodnich. Zob. K. Makles, *Czy na Górnym Śląsku potrzebne jest Centrum Kresowe*, „Śląsk” 2020, nr 7, s. 11.

7 Zob. np. K. Makles, „17 września we Lwowie – przyczyny, przebieg i skutki”. *Sprawozdanie z seminarium naukowego w Bibliotece Śląskiej*, „Bibliotheca Nostra. Śląski Kwartalnik Naukowy” 2019, nr 3 (57), s. 180–183.

8 Przykładem może być choćby ukazujący się w Uniwersytecie Pedagogicznym od 1999 r. cykl wydawnictw zbiorowych zatytułowany „Kraków–Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki”. Przy Uniwersytecie Pedagogicznym funkcjonuje też Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń, które zebrało imponujący materiał dokumentacyjnych w formie nagrań audiowizualnych i prowadzi Muzeum Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń Polaków, jednostkę badawczą zajmującą się przymusowymi migracjami Polaków oraz Bibliotekę i Archiwum Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń. Zob. Centrum Dokumentacji

powstał żaden centralny ośrodek, który byłby w stanie gromadzić, opracowywać, udostępniać czy koordynować prace w tym zakresie. Wprawdzie w 2016 r. utworzone zostało w Lublinie Muzeum Ziemi Wschodnich Dawnej Rzeczypospolitej, jednak nadal jest ono w fazie organizacji⁹. Brak zatem jednostki naukowej i dokumentacyjnej, której zadaniem byłoby zebranie, opracowanie i upowszechnienie szeroko rozumianego dziedzictwa Kresowian i reprezentujących ich towarzystw kresowych.

Tworzenie się tego typu jednostki nie stanowi tylko propozycji wypływającej z intencji autora niniejszego tekstu, ale jest wyrazem potrzeby organizacji kresowych, aktywnie funkcjonujących na Górnym Śląsku. Zorganizowały one 11 lutego 2015 r. wraz z Komisją Historii Śląska Polskiej Akademii Umiejętności i władzami Stacji Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności w Katowicach spotkanie instytucji kresowych¹⁰, które podpisały bezprecedensowe porozumienie między sobą mające na celu: integrację, w formie porozumienia, wszystkich organizacji i instytucji zajmujących się Kresami; podjęcie działań w celu powołania centrum kresowego; opracowanie szczegółowego programu badań nad problematyką związaną z szeroko pojętymi Kresami, w ramach tego realizacji pilnej potrzeby udokumentowania materialnego i niematerialnego dziedzictwa utraconych po drugiej wojnie światowej wschodnich ziem Drugiej Rzeczypospolitej; popularyzację problematyki kresowej poprzez wystawy, spotkania, konferencje, a także zwiększenie obecności w mediach również tych społecznościowych; wystąpienie do władz centralnych i lokalnych z projektami podjęcia działań wspierających aktywność organizacji kresowych. Powołano też roboczą komisję¹¹ mającą prowadzić wymienione prace i reprezentować porozumienie instytucji kresowych na zewnątrz¹². Na forum Komisji odbyła się dyskusja nad programem badań nad zachowaniem spuścizny Kresowian i towarzystw kresowych, ze szczególnym uwzględnieniem Kresów południowo-wschodnich. Po konsultacjach w środowiskach kresowych, przy wsparciu Komisji Historii Śląska oraz przedstawicieli Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, a także dyskusji podczas międzynarodowych konferencji naukowych¹³ zwrócono uwagę na następujące pro-

Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń, [on-line:] <http://www.zsylkiwypedzenia.up.krakow.pl/> – 15.11.2020.

9 Zob. Muzeum Ziemi Wschodnich Dawnej Rzeczypospolitej, [on-line:] https://www.mnwl.pl/Muzeum_Ziem_Wschodnich_Dawnej_Rzeczypospolitej-1-918-169-104-508.html – 15.11.2020.

10 W spotkaniu wzięli udział przedstawiciele: Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich, Stowarzyszenia Przyjaciół Ziemi Drohobyckiej, Instytutu Lwowskiego w Warszawie, Związku Ormian w Polsce.

11 W skład zespołu weszli: Andrzej Azyn (wiceprezes oddziału Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich w Zabrze), Stanisław Grossmann (członek Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich oddziału katowickiego), Bogdan Kasprowicz (wiceprezes Instytutu Lwowskiego), Karol Makles (członek Komisji Historii Śląska), Antoni Wilgusiewicz (członek Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich oddziału katowickiego), Zygmunt Woźniczka (przewodniczący Komisji Historii Śląska).

12 Informacje opracowane na podstawie: Sprawozdania ze spotkania reprezentantów z władzami Stacji Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności w Katowicach, Katowice 2015, [maszynopis z archiwum Komisji Historii Śląska].

13 Wygłoszono między innymi referaty autora: *Centrum Kresowe. Stan i perspektywy powołania ogólnopolskiego ośrodka badania dziedzictwa i kultury Kresów południowo-wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej*. Konferencja: „Polskie/polonijne dziedzictwo piśmienne w zbiorach zagranicznych – problematyka i warsztat badawczy, rezultaty i perspektywy

blemy: brakuje ośrodka zajmującego się dokumentacją dziedzictwa, który wykorzystując unikatowy charakter działalności instytucji kresowych, podjąłby wyzwanie zachowania zagrożonej spuścizny Kresów południowo-wschodnich (w tym dorobku organizacji kresowych); przy ogromnej aktywności różnych instytucji kresowych odczuwalny jest brak koordynacji podejmowanych działań; zinstytucjonalizowany ruch Kresowian – w ostatnich latach – nie podejmuje ogólnopolskich projektów naukowych poświęconych dokumentacji materialnego i niematerialnego dziedzictwa; konieczne wydaje się pilne rozpoczęcie szeroko zakrojonych i interdyscyplinarnych działań, co jest palącą potrzebą środowisk kresowych oraz nauki polskiej.

Opracowany został plan najpilniejszych działań, który zakłada realizację takich priorytetowych zadań jak: integracja, koordynacja badań naukowych i wymiana informacji dotyczących dorobku kulturalnego, organizacji oraz instytucji badawczych; inwentaryzacja zespołów zagrożonego i unikatowego materialnego dziedzictwa ze szczególnym uwzględnieniem organizacji kresowych, a także zbiorów ich członków; wprowadzenie do obiegu naukowego obiektów unikatowych, do tej pory nieznanymi i trudno dostępnymi, które łatwo mogą ulec rozproszeniu i zniszczeniu (np. ze względu na złe warunki przechowywania bądź zaprzestanie działalności towarzystwa); przygotowanie do druku monografii, informatorów oraz między innymi materiałów encyklopedii i kompendiów tematycznych; upowszechnienie wiedzy o Kresach oraz propagowanie informacji o roli Kresów w kulturze polskiej w kontekście kształtowania narodowej tożsamości.

Podjęcie szeroko zakrojonych badań jest uzależnione od posiadania zaplecza organizacyjnego i finansowego¹⁴, które udało się uzyskać dopiero w powołanym niedawno Instytucie Myśli Polskiej im. Wojciecha Korfantego¹⁵. Przy okazji wydarzenia poświęconego Kresom, w ramach Europejskich Dni Dziedzictwa odbywających się 19 września 2020 r., zainicjowano funkcjonowanie Centrum Kresowego¹⁶. Jednostka

badań”, Warszawa 25–26 maja 2017 r., *O konieczności koordynacji badań nad spuścizną Kresów południowo-wschodnich*. Konferencja: „Kresy południowo-wschodnie – kultura polska współcześnie odkrywana. Lwów-Drohobycz”, 3–4 lipca 2017 r. Zob. *Międzynarodowa konferencja naukowa Polskie/polonijne dziedzictwo piśmiennicze w zbiorach zagranicznych – Problematyka i warsztat badawczy, rezultaty i perspektywy badań. Program*, [on-line:] https://www.wdib.uw.edu.pl/images/programy-wykaz-konferencji/2017_05_Polskie_polonijne_dziedzictwo.pdf – 15.11.2020; A. Kowalik, R. Zajączkowski, *Współczesne odkrywanie Kresów. Międzynarodowa Konferencja „Kresy południowo-wschodnie – polska kultura współcześnie odkrywana”*. Truskawiec, Drohobycz, 30 czerwca – 6 lipca 2017 roku, „Roczniki Kulturoznawcze” 2018, nr 9, s. 91–96.

14 Porozumienie instytucji kresowych kilka razy nieskutecznie występowało z partnerami z Uniwersytetu Śląskiego (Instytutu Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej), Polską Akademią Umiejętności (Komisją Historii Śląska, Stacji Naukowej w Katowicach), Biblioteką Śląską i Biblioteką Zakładu Narodowego im. Ossolińskich z aplikacjami do Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki.

15 Instytut Myśli Polskiej jest jednostką samorządową, instytucją kultury województwa śląskiego. Do zadań Instytutu należy między innymi prowadzenie działań naukowo-badawczych, projektowych, sporządzanie dokumentacji konserwatorskich, aktywność animacyjna, edukacyjna, kulturowa, w tym promocja kultury i ochrona dziedzictwa kulturowego regionu oraz integrowanie podmiotów aktywnych w sektorze kultury. Zob. *O instytucji*, [on-line:] <https://instytutkorfantego.pl/375-2/> – 05.11.2020.

16 W spotkaniu wzięli udział przedstawiciele sygnatariuszy porozumienia instytucji kresowych, w tym przedstawiciele Komisji Historii Śląska Polskiej Akademii Umiejętności oraz Polskiej Akademii Nauk. Zob. *Europejskie Dni Dziedzictwa – Lwowska-śląska uwertura*,

ta ma stworzyć podstawy realizacji zaplanowanych prac i dążyć do realizacji głównych celów przedstawionego programu badawczego. Pierwszymi z efektów działań nowego Centrum Kresowego, działającego przy Instytucie Myśli Polskiej, były ponowienie wraz Uniwersytetem Śląskim aplikacji o środki zewnętrzne w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (edycja 10) oraz zaplanowanie realizacji kluczowych działań organizacyjnych mających umożliwić prace dokumentacyjno-badawcze nad zagrożonym dziedzictwem kresowym.

W wielu przypadkach to już ostatni moment, by zachować pamięć o ziemiach południowo-wschodniej dawnej Rzeczypospolitej, przez wiele wieków odgrywających istotną rolę we współtworzeniu dziejów Polski i jej bogatej kultury. Miejsca, zabytki, symbole, wydarzenia, wiele wybitnych postaci świata kultury i nauki na trwałe wpisały się w świadomość narodową, mimo zerwania terytorialnej jedności po 1945 r. W wyniku działań wojennych i decyzji politycznych dokumentacja obecności Polaków na tych terenach została częściowo rozproszona lub zniszczona i w znacznej mierze również dotąd nie została zinwentaryzowana i opracowana. Odchodzi ponadto pokolenie osób będących bezpośrednimi świadkami tamtych historii i tradycji, zasługujących na utrwalenie, zabezpieczenie i upowszechnienie jako element narodowej tożsamości, zgodnie ze słowami Marii Konopnickiej: „Ojczyzna moja – to ten duch narodu”¹⁷.

Bibliografia

- Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń, [on-line:] <http://www.zsylkiwypedzenia.up.krakow.pl/> – 15.11.2020.
- Europejskie Dni Dziedzictwa – Lwowsko-śląska uwertura*, [on-line:] <https://instytutkorfantego.pl/aktualnosci/europejskie-dni-dziedzictwa-lwowsko-slaska-uwertura/> – 15.11.2020.
- Głowacka-Grajper M., *Transmisja pamięci. Działacze „sfery pamięci” i przekaz o Kresach Wschodnich we współczesnej Polsce*, Warszawa 2016.
- Kopera S., Stańczyk T., *Ostatnie lata polskich Kresów*, Warszawa 2020.
- Kowalik A., Zajączkowski R., *Współczesne odkrywanie Kresów. Międzynarodowa Konferencja „Kresy południowo-wschodnie – polska kultura współcześnie odkrywana”. Truskawiec, Drohobycz, 30 czerwca–6 lipca 2017 roku*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2018, nr 9, s. 91–96.
- Makles K., „17 września we Lwowie – przyczyny, przebieg i skutki”. *Sprawozdanie z seminarium naukowego w Bibliotece Śląskiej*, „Bibliotheca Nostra. Śląski Kwartalnik Naukowy” 2019, nr 3 (57), s. 180–183.
- Makles K., *Czy na Górnym Śląsku potrzebne jest Centrum Kresowe*, „Śląsk” 2020, nr 7, s. 11.
- Międzynarodowa konferencja naukowa Polskie/polonijne dziedzictwo piśmiennicze w zbiorach zagranicznych – Problematyka i warsztat badawczy, rezultaty i perspektywy badań. Program*, [on-line:] https://www.wdib.uw.edu.pl/images/programy-wykaz-konferencji/2017_05_Polskie_polonijne_dziedzictwo.pdf – 15.11.2020.

[on-line:] <https://instytutkorfantego.pl/aktualnosci/europejskie-dni-dziedzictwa-lwowsko-slaska-uwertura/> – 15.11.2020.

17 Fragment wiersza M. Konopnickiej pt. *Ojczyzna moja*.

Muzeum Ziemi Wschodnich Dawnej Rzeczypospolitej, [on-line:] https://www.mnwl.pl/Muzeum_Ziem_Wschodnich_Dawnej_Rzeczypospolitej-1-918-169-104-508.html – 15.11.2020.

Nicieja S.S., *Kresowa Atlantyda. Historia i mitologia miast kresowych*, t. 1, Opole 2012.

O instytucji, [on-line:] <https://instytutkorfantego.pl/375-2/> – 05.11.2020.

Sprawozdania ze spotkania reprezentantów z władzami Stacji Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności w Katowicach, Katowice 2015, [maszynopis z archiwum Komisji Historii Śląska].

The Centre for Research and Documentation of Cultural and Natural Heritage of the South–Eastern Borderlands of the Second Polish Republic. Its concept, present state, and prospects

Abstract

The inhabitants of the former South–Eastern territories of the Second Polish Republic actively participate in organisations such as “borderland societies.” They initiate and coordinate many valuable activities, which are largely related to the preservation of the material and intangible cultural heritage of the Borderlands. The aim of the planned Centre for Research and Documentation of Cultural and Natural Heritage of the South–Eastern Borderlands of the Second Polish Republic would be to document this legacy, as well as conduct and integrate research on it. The cooperation in this area begins with the agreements signed by borderland organisations and the appointment of a working committee and the Borderland Centre operating at the Institute of Polish Thought.

Keywords: Eastern Borderlands, Silesia, Polish population transfers, cultural heritage.